

СТРІЙ

№2, ч. 2, 2020

до... ня з історії одягу

Стрій – науково-популярний журнал присвячений дослідженням з історії одягу. Журнал розміщує наукові та науково-популярні матеріали з історії одягу та уніформології, дослідження текстилю й аксесуарів цивільного та військового костюму, фалеристики та вексилології. Чільне місце у журналі посідають статті присвячені проблемам практичної реконструкції як окремих предметів та технологій, так і цілісних комплексів одягу та спорядження.

Журнал виходить один раз на рік та розповсюджується в електронному вигляді безкоштовно.

Історичний стрій

Наталья Скорнякова

Хлопковые ткани в раннемодерной Европе3

Сергій Шаменков

Одяг, військове спорядження та зовнішній вигляд козацької старшини середини – другої половини XVIIст.9

Уніформологія

Артем Папакін

«Жупан історичний... шаровари козацькі»: псевдокозацькі елементи військового одягу українських збройних формувань 1917–1921 рр.....43

Спорядження

Володимир Прокопенко

До питання еволюції східноєвропейських шабельних перехресть XV–XVII ст.....65

ISSN 2706-7203 (друкована версія), **ISSN 2706-7211** (електронна версія)

Редакційна колегія

Прокопенко В.М., к.х.н (Київ)
Адаменко Д.В. (Київ)
Папакін А.Г., к.і.н. (Київ)
Сичевський С.В. (Київ)
Тоїчкін, Д.В., к.і.н. (Київ)
Шаменков С.І. (Одеса)
Щибря В.В., к.і.н. (Київ)

Над випуском працювали

Головний редактор –
Прокопенко В.М.
Редактор – Папакін А.Г.
Технічний редактор та
дизайн – Безобчук О.В.
Перекладач –
Лісниченко О.І.

Зареєстровано Міністерством юстиції України

Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 23861-13701 Р від 19.04.2019

Адреса: Україна, 03058, а/с 9,
Прокопенко Володимир Михайлович
Сайт: <http://striy.org.ua/>
E-mail: email@striy.org.ua

Малюнок на обкладинці: отаман Ю. Божко, 1919 р.
Малюнок Артема Папакіна.

Журнал опубліковано за посиланням:
http://striy.org.ua/index.php/striy/issue/view/striy_2_2_2020

Striy. Historic Clothing Studies

Striy is a popular science journal on the research of the history of clothing. The journal publishes scientific and popular materials on the history of clothing and uniforms, studies on textiles and accessories for civil and military suits, phaleristics and vexillology. A major place in the journal will be allocated for articles on the issues of practical reconstruction of individual items and technologies, as well as comprehensive sets of clothing and equipment.

The journal is published once a year and distributed electronically free of charge.

Historical Clothing

Natalya Skornyakova

Cotton fabrics in Early Modern Europe 3

Serhii Shamenkov

Clothing, military equipment and appearance of cossack officers in the middle – second half of the 17th century 9

Uniformology

Artem Papakin

“Historical zhupan... cossack sharovary”: pseudo-cossack components of Ukrainian military dress in 1917–1921 43

Equipment

Volodymyr Prokopenko

On the study of the evolution of Eastern European saber crossguards of the 15th–17th Centuries 65

ISSN 2706-7203 (print version), **ISSN 2706-7211** (online version)

Editorial Board

Prokopenko V.M., PhD (Kyiv)
Adamenko D.V. (Kyiv)
Papakin A.H., PhD (Kyiv)
Sychevs'kyj S.V. (Kyiv)
Toichkin D.V., PhD (Kyiv)
Shamenkov S.I. (Odesa)
Shchybria V.V., PhD (Kyiv)

Editorial Board of the Volume

Chief Editor – Prokopenko V.M.
Editor – Papakin A.G.
Technical Editor and Design – Bezobchuk O.V.
Translator – Lisnychenko O.I.

Registered Ministry of Justice of Ukraine

Certificate of registration:
KB № 23861-13701 P from 19.04.2019

Address: Ukraine, 03058, PO Box 9

Prokopenko Volodymyr

Site: <http://striy.org.ua>

E-mail: email@striy.org.ua

Drawing on the cover: otaman Y. Bozhko, 1919.

Drawing by Artem Papakin.

The journal is published by the link:

http://striy.org.ua/index.php/striy/issue/view/striy_2_2_2020

Артем Папакін

«Жупан історичний... шаровари козацькі»: псевдокозацькі елементи військового одягу українських збройних формувань 1917–1921 рр.

Ключові слова: *Українська революція, однострій, козацтво, Українські січові стрільці, синьожупанники, сірожупанники, Галицька армія, Армія УНР, Українська Народна Республіка, Українська Держава, жупан, шаровари.*

Стаття присвячена елементам уніформ українських військових формувань, що нагадували їхнім носіям про козацькі часи. Вояки самочинно організованих упродовж 1917–1918 рр. українських національних підрозділів і частин носили шапки зі шликами, шаровари і інші псевдоісторичні строї, а згодом і регулярна армія почала вдягати своїх солдатів в «історичні жупани». Проте такий одяг врешті пав жертвою економічних можливостей і практичної доцільності, що призвели до запровадження у 1919–1920 рр. одноманітних одностроїв Армії УНР і відмови від «козацького» вигляду всюди, крім кінноти.

Artem Papakin

“Historical Zhupan... Cossack Sharovary”: Pseudo-Cossack components of Ukrainian military dress in 1917–1921

Keywords: *Ukrainian Revolution, uniform, Cossacks, Ukrainian Sich Riflemen, Blue-coat Division, Grey-coat Division, Galician Army, UNR Army, Ukrainian National Republic, Ukrainian State, zhupan, sharovary.*

The article is devoted to the Ukrainian military dress components that resembled their owners the Cossack era. The self-organized throughout 1917–1918 Ukrainian national units' soldiers wore also sheepskin hats, wide sharovary trousers and other pseudo-historical outfits, and later the regular army began to put their soldiers in “historical zhupans” as well. Finally, these components fell prey to economic abilities and practicality, resulting in introduction of the uniform dress in the UNR Army units, thus abandoning the “Cossack” dress components everywhere except for the cavalry.

Папакін Артем Георгійович

Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

Papakin Artem

PhD, Associate Professor of the Chair of History of Central and Eastern Europe, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.

e-mail: papakin@striy.org.ua

© Папакін А. Г., 2020

© Стрій, 2020

Уніформа, крім практичних функцій, несе також символічне значення. У період війн України за незалежність 1917–1921 рр. елементи одностроїв були покликані підкреслити український національний характер вояків Української Народної Республіки та Української Держави. Саме тому, крім державної символіки, нерідко елементами уніформ українських збройних формувань періоду революції 1917–1921 рр. виступали псевдоісторичні, головним чином псевдокозацькі речі. Новітні «січовики», «козаки», «запорожці» і «гайдамаки» шукали підтвердження своєї національної ідентичності в одязі, що набував чудернацьких для ХХ ст. форм. Зазвичай дослідники одностроїв військових формувань 1917–1921 рр. розглядають такі елементи військового одягу в якості вираження «національних традицій» в однострої. Проте поняття «козацька традиція», що застосовується істориками щодо елементів військового одягу Української революції, мало б означати тяглість їхнього використання в українському війську. У випадку з «козацькими» елементами військового одягу українських збройних формувань 1917–1921 рр. ми маємо справу з «винайденими традиціями» (Гобсбаум) і «козацьким міфом» як основою цих «традицій» для військового будівництва. Саме ці причини зумовили використання в період Української революції давніх військових звань («кошовий отаман», «хорунжий», «бунчужний», «сотник») і назв підрозділів («курінь», «сотня», «кіш»), фігурування у назвах військових частин і з'єднань найменувань на зразок «Запорізька», «Козацька», «Гайдамацький» та імен козацьких воєначальників ранньомодерної доби (полки імені Богдана Хмельницького, Костя Гордієнка, Івана Богуна тощо).

Особливо яскраво «козацький міф» проявився у військовому одязі українських збройних формувань першої чверті ХХ ст. В українському суспільстві інформація про одяг козаків, заснована на уривчастих даних ХVІІІ ст., почала широко розповсюджуватися з 30–40-х рр. ХІХ ст. і сформувала певні уявлення про типову зовнішність козаків і їхній одяг (Шаталов). У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на підставі цих уявлень у суспільстві склався образ козака

Мал. 1. (праворуч) (а) – Малюнок С. Васильківського. Гармаш часів гетьмана Івана Мазепи. 1900 р. (б) – Малюнок С. Васильківського. Полковник реєстрового лівобережного полку у кунтуші. 1900 р. (в, г) – Російські дворяни у образах козаків ХVІІ ст. Фото з костюмованого балу в Зимовому палаці Санкт-Петербурга. 1903 р.

з притаманним йому набором речей-маркерів: жупан, шапка зі шликом, пояс-кушак та шаровари. Такі уявлення знайшли відображення у численних образах козаків початку ХХ ст. (Мал. 1)¹ (Еварницький; *Альбом костюмированного бала*). Відтворюючи такі речі-маркери у своїх одностроях, вояки українських військових формувань періоду боротьби за незалежність 1917–1921 рр. мали на меті показати свою належність до української нації через козацьке походження і національний характер власних формувань. Варто наголосити, що розуміння згаданих елементів військового одягу як вираження давніх традицій є помилковим: шапка зі шликом, шаровари чи кушак були досить пізніми предметами народного одягу, ба навіть модерними (ХІХ – на початку ХХ ст.) уявленнями про козацький одяг. Говорити про традиції можна було б у разі, якби: а) відбувалося використання якихось елементів одягу з «козацьких часів» (ХVІІ–ХVІІІ ст.?) і до періоду війни за незалежність України у 1917–1921 рр.; б) до початку ХХ ст. відбувалася передача (усна?) інформації про одяг ранньомодерної доби; в) одяг ХVІІ–ХVІІІ ст. був відтворений у 1917–1921 рр. В реальності жоден з цих трьох варіантів не мав місця, тому згадані речі-маркери, названі у спогадах і документах «козацькими», можна назвати псевдокозацькими – такими, що мали мету наслідувати предмети одягу козаків ХVІІ–ХVІІІ ст., але відображали лише уявлення початку ХХ ст. про них.

Вже напередодні Першої світової війни українські парамілітарні організації в Східній Галичині почали заводити уніформи з елементами, що нагадували козацькі часи. Так, коли в Галичині виникла мережа українських національних організацій «Січ» (перше таке товариство створив у 1900 р. у Львові Кирило

¹ Що цікаво, видатний історик козацтва Дмитро Яворницький різко негативно ставився до таких образів, намальованих Сергієм Васильківським для видання «Из украинской старины», називаючи їх «брехнею» (Абросимова 21).

а

б

в

г

Мал. 2. (а) – Кирило Трильовський в однострої товариства «Січ», що включав жупан і шапку зі шликом. (б) – Сотник Устіянович в однострої «Січових стрільців І». 1914 р. (в) – О. Курилас, портрет І. Мазепи. 1909 р. Гетьман зображений у шапці, що має V-подібний розріз спереду.

Трильовський, наслідуючи назву Запорозької Січі (Лазарович 52; Монолатій 9), їхній керівний орган «Український січовий союз» запровадив для членів товариств спеціальну уніформу, що включала «з ясного сірого сукна, довгий по коліна, жупан, з того ж сукна широкі штани, що входили до чобіт. На жупані були чорні петлиці, рукави, закінчені чорними випусками. Шапка теж з того ж сукна, зі вишитим чорним шликом. На переді шапки червоне перо, прикріплене восьмикутною січовою зіркою. Сорочка – обов'язково вишивана. Поверх жупана січова лента, перевішена з правого рамя через груди на лівий клуб» (Мал. 2, а). Як визнавав один з керівників січового руху Галичини Роман Дашкевич, «січовий однострій не був практичний, але тодішнім січовикам подобався тому, що нагадував козаччину...» (Сварник та Фелонюк 312–313). Поширення військової підготовки напередодні Першої світової війни спричинило зміну січовиками в травні 1914 р. форми одягу на однострій захисного кольору. Уніформа стрільців «Січового союзу» мала лише один елемент, що нагадував про козацькі часи – кашкет-«мазепинку» оригінального крою, що мав V-подібний розріз клапанів спереду (Мал. 2, б). Подібний розріз можна побачити на портреті Івана Мазепи авторства Осипа Куриласа 1909 р. (Мал. 2, в)

(Музичук 8), яким, імовірно, надихався автор проекту кашкета Дмитро Катамай. Водночас, назва «мазепинка» натякала не лише на козацькі часи, а й на «мазепинське», тобто антиросійське політичне спрямування організації (Музичук 8). Однак початок бойових дій спричинив неможливість одягнути всіх бійців сформованого на підставі довоєнних парамілітарних організацій Легіону Українських Січових Стрільців у такий однострій; у вересні 1914 р. стрільці отримали австрійські уніформи. «Мазепинка» була знову запроваджена в Легіоні 19 січня 1917 р., після того як кашкет став самовільно з'являтися у стрільців (Музичук 8, 24).

Наприкінці Першої світової війни німецьке та австрійське командування вирішило створити

Мал. 3. (а) – Синьожупанники. 1918 р. Їхній однострій складався зі смушкових шапок зі шликами, довгих синіх жупанів і широких синіх шароварів. Imperial War Museum. © IWM Q 50359. (б, в, г) – Однострої «січожупанників». 1918 р. Включали у себе короткий жупан кольору «фельдграу» і сиву шапку зі шликом, пізніше замінену на кашкет з сукна «фельдграу».

а

б

в

г

військові частини з полонених українців. Вже у січні 1917 р. військовополонені, об'єднані у таборі Вецляр у 2-у сотню ім. П. Сагайдачного, отримали власний однострій синього кольору, що включав шаровари² (Тинченко *Новітні запорожці* 86–87), а вояки 1-ї сотні ім. Т. Шевченка у таборі Раштат носили австрійську форму з «мазепинками» (Тинченко *Новітні запорожці* 88). Ці формування були об'єднані в районі Ковеля 9 (22) лютого 1918 р. в 1-у Українську дивізію, уніформою якої стали чумара (жупан) і шаровари синього кольору, сива бараняча шапка з синім шликом, широкий пояс-кушак синього кольору (Мал. 3, а) (“The German occupation”). За спогадами командувача дивізії Віктора Зелінського, такий однострій з'явився в дивізії через його власне бажання мати «національні жупани з синього сукна», за зразком одягу, пошитого українцями з табору в Ганверіш-Мюндені (Зелінський 20). Очевидці визнавали, що «сині жупани, даючи частинам гарний український національний вигляд, воєнним обставинам відповідали мало і на той холодний час були залегкі» (Омельченко 62; Тинченко *Армія* 29). Як видно з фотографій і кінохроніки, шлики на баранячих шапках солдати нерідко ховали всередину, вочевидь, з практичних міркувань. «З причини їхнього синього однострою» 1-у, а згодом і сформовану там само 2-у Українську дивізію стали називати «синіми», а її солдат – «синьожупанниками» (щоправда, сині однострої отримали лише піхотні полки 1-ї дивізії, а гарматний полк і 2-а дивізія мали мізерну кількість комплектів для презентаційних цілей – (Тинченко “Синьожупанники” 11).

1-а Українська «Синя» дивізія була переведена до Києва, залишивши у спогадах українців образ «струнких вояцьких постатей в гарно пошитих синіх (...) жупанах, у сірих смушкових шапках з кольоровими верхами» (Петрів 365), але згодом розформована німцями разом з 2-ю. Військове формування «синьожупанників» спробували відтворити у складі війська Директорії УНР, причому через брак оригінальних

синіх жупанів частину солдатів одягнули в сині медичні халати (Тинченко 1919 125). Образ «синьожупанників» залишився у радянській пропаганді, що зокрема видно на прикладі карикатур Бориса Єфімова (Мал. 4, а).

У таборах на території Австро-Угорщини створення військових частин з полонених українців мало результатом формування 1-ї козацько-стрілецької дивізії, що наприкінці березня 1918 р. отримала розроблений художником Юрієм Балицьким сірий (а точніше, кольору «фельдграу») однострій, що включав чумарку (жупан) (Тинченко *Армія* 31–32; Тинченко *Війська* 109, 115) (Мал. 3, б-г). При розробці цього одягу комісія з вироблення одностроїв шукала «компроміс між козацьким жупаном старих часів (...) та практичною модерною уніформою», відкинувши водночас довгі жупани «синьожупанників» як непрактичні (Бутович 22). Очевидець так описував зовнішній вигляд офіцера (бунчужного) 2-ї сотні цієї дивізії Миколи Славінського: «Одяг на ньому – сірого кольору. Коротенька чумарочка полтавського крою, на комірці – три колоски пшениці, вигантовані білими нитками на зеленому сукні, козацька сива шапка» (Дубрівний 70). Сива шапка з коротким шликом присутня також на фотографіях, але зрештою від неї відмовилися на користь круглого кашкету з дашком. 1-а козацько-стрілецька дивізія, що стала відомою під назвою «Сірої», була включена до складу Армії Української Держави та перейшла на бік Директорії; її однострій став у січні 1919 р. зразком для польової уніформи Армії УНР.

Особливо багато псевдокозацьких елементів включав військовий одяг самовільно створених українських збройних формувань. Необхідність вирізнятися з-поміж військових частин російської армії і прагнення до зовнішньої демонстрації своєї національної належності вже в 1917 р. змушували українських вояків носити шапки зі шликами, вишиванки і голити голови, залишаючи чуби-оселедці. Незважаючи на те, що уніформа 1-го Українського козацького полку

² Варто зазначити, що у тогочасній термінології слово «шаровари» не завжди означало елемент «козацького» одягу, бо таким терміном називали в російській армії звичайні штани регулярної армії. З цієї ж, імовірно, причини, у спогадах очевидців досить часто зустрічається термін «широкі штани», який краще, ніж термін «шаровари», був пов'язаний з «винайденою традицією» псевдокозацького одягу. У наказах, навпаки, можна зустріти термін «шаровари загального зразка», що позначав звичайні, не «історичні» штани. У випадку же сформованих у Німеччині українських військових частин численні фотографії показують саме «козацькі» широкі шаровари.

а

б

Б. Є.-18

Мал. 4. (а) – Карикатура Б. Єфімова. Типи петлюрівців. 1918 р. На карикатурі зображено двох «синьожупанників» і «червоного гайдамаку» з довжелезним шликом на чорній папасі. (б) – Карикатура Б. Єфімова. Петлюра. 1918 р. Привертає увагу довгий червоний шлик на папасі.

ім. Б. Хмельницького через наявність синьо-жовтих кашкетів та оформлення петлиць і погонів жовтими й синіми кантами і так достатньо яскраво виражала національний характер військової частини, восени 1917 р. в полку запровадили папахи зі шликами, які очевидці називали «сердюцькими шапками» (Тинченко *Новітні запорожці* 18, 26–27; Тинченко «Синьожупанники» 17). Шлики на папахх дали назву двом підрозділам Гайдамацького коша Слобідської України Симона Петлюри: куреню «Червоних гайдамаків», що носив червоні шлики з жовтими китицями (довжина цих шликів могла сягати навіть пів метра) (Мал. 4) та куреню «Чорних гайдамаків», який використовував чорні шлики (Тинченко *Новітні запорожці* 49–50). В якості таких шапок могли виступати навіть старі парадні папахи 9-го гусарського Київського полку російської армії (Тинченко *Новітні запорожці* 27; Тинченко «Синьожупанники» 17–18). Після повернення до Києва мода на чорні шапки з кольоровими шликами поширилася на Окрему Запорізьку дивізію. На параді в Києві 29 березня 1918 р. очевидець зауважив чорні, жовті, зелені шлики (Тинченко *Новітні запорожці* 54, 58).

До подібних елементів «винайденої традиції» на початку революції додалися черкески – верхній одяг Кубанського козацького війська. Хоча, за зізнанням кубанця Василя Проходи, «від корінних кубанських козаків з традиціями та звичаями колишніх запорожців залишилась тільки назва» та «цілком змінився побут» (Прохода 13), наддніпрянські українці вважали кубанців прямими нащадками запорозьких козаків. Черкеска відтак стала одним з елементів, що свідчила про належність власника до козаків чи української нації. Так, за спогадами Никифора Авраменка, сама наявність у нього черкески викликала в одного з офіцерів – відвідувачів ресторану в Харкові, коментар: «Вот і хохлацькій черкес!» (Авраменко 251). Черкески, поряд з чорними папахами з пришитими червоними шликами з жовтими китицями, вишитими сорочками і шароварами з жовтим лампасом, завели в червні 1917 р. солдати Гайдамацького куреня в Одесі (Тинченко *Новітні запорожці* 18); сірі чи чорні черкески і папахи Кубанського козацького війська носили у курені імені Яна Кармелюка в Кам'янці-Подільському (Тинченко *Війська* 118) (Мал. 5, а) («Командир куреня»);

Мал. 5. (а) – Старшини куреня ім. Я. Кармалюка. 1918 р. (б) – Павло Скоропадський у черкесці. 1918 р.
ЦДАВО України.

черкески в якості зимового одягу були пошиті напередодні протигетьманського повстання для Окремої Запорізької дивізії, тому «зимою вся дивізія мала вигляд кубанських козаків, а літом – бельгійської армії» (Авраменко 249, 258); у черкески були одягнені в листопаді 1918 р. кінні козаки чоти під командуванням Петра Дяченка, майбутні «Чорні Запорожці» (Дяченко 28). В черкесці ходив і позував до численних фотографій і сам гетьман України Павло Скоропадський (Мал. 5, б). Водночас, черкески досить широко використовували і в «білогвардійських» військових формуваннях та в Червоній армії, в т.ч. на території України.

Частина українських військових формувань зберегла «козацькі» елементи одягу навіть після видання ряду наказів, що регламентували однострій армій УНР та Української Держави. Одним з таких формувань був Полк ім. К. Гордієнка під командуванням Всеволода Петріва. В. Петрів описував «Полтавських партизанів», що приєдналися до його загону навесні 1918 р.,

як «однаково вдягнутих (...) в сірих смушкових шапках з жовтими шликами та срібними дармовисами» (Петрів 371). Пізніше він і сам наказав пошити для свого полку спершу однакові «решетилівські шапки зі шликами і дармовисами та красками по сотнях: малинова – 1, світло-червона – 2, темно-зелена – 4 сотня, 3-тя сотня залишила свої сірі смушки і жовтий шлик. Скорострільні були з чорними, гармаші з темно-червоними шликами – зв'язкові і штаб – малиновий, але з золотими дармовисами» (Петрів 428–429), а згодом – і однострій: «трохи модернізований одяг реєстровиків кінця 17 та 18 віку – синій, легкий куцан, (...) чорні штани типу «бриджі» – вузькі у коліні, широкі вище – як найблизчі до українського типу і зручні для їзди. Замість плаща темно-сіра чемерка трохи довша, як була у реєстровиків». Командир охарактеризував новий одяг як «доволі гарний і практичний» (Петрів 455–456). Очевидним є, що досліджень з історії одягу реєстрових козаків заявленого періоду (кінця XVII – XVIII ст.)

№2(ч.2) (2020)

ніхто в полку не проводив, проте можна помітити розуміння певної міри умовності такого відтворення («модернізований одяг»). Також одяг, що носив «*сліді давнього козацького однострою, що нагадував колишні великі часи*» використовували в Галицькій охоронній сотні в Полтаві; він, зокрема, включав «козацькі штани» і обшитий пружками короткий жупан, при тому, що головним убором були кашкети з дашками (Тинченко *Війська* 118, 120).

Ренесанс «козацького» одягу відбувся під час протигетьманського повстання у листопаді 1918 і в наступному році. «*В довгих жупанах і свитках, в шапках з червоними шликами*» побачив В. Прохода козаків самочинно утвореного в цей час «Червоного куреня смерти» отамана Євгена Ангела наприкінці 1918 р. в Конотопі (Прохода 263). Сам командир куреня і його начальник штабу на початку 1919 р. були «*в чорних оксамитових жупанах і чорних шапках зі шликами, з кривими кавказькими шаблями та срібними відзнаками черепа на схрещених кістках*» (Прохода 284), а отаман Омелян Волох носив шапку з червоним шликом (Авраменко 260) (Мал. 6). Подібний вигляд мав отаман Олександр Палієнко, вояки якого («Особливого ударного загону») носили червоні шлики на шапках: «*темно-синій жупан зі срібними гудзиками, чорна смушева шапка з червоним і довгим шликом, на ногах – високі жовті сап'янци*» (Тинченко 1919 125). Вояки Харківського Слобідського козацького полку носили сині жупани, сині або червоні шаровари, червоний тканий пояс і шапки з червоними і синіми шликами; Галицько-український полк ім. І. Богуна одягався у жупан, широкі шаровари і шапки з синіми шликами, і таку ж форму одягнув їхній командир у 1919 р. отаман Володимир Оскілко (Тинченко 1919 120, 123). Довгі жупани і шапки зі шликами мав також в цей час 55-й полк Народного визволення (Прохода 298). Вояків 20-го кінно-козацького Павлоградського полку очевидець описував так: «*Вони на вигляд дуже войовничі: смугляві, з чорними шликами, чингалами (кінджалами. – А. П.) за поясами і кривими шаблями. Ну, запорожці тобі, та й годі*» (Сосюра 139). За Н. Авраменком, кольором шликів на шапках (червоним, білим, синім, зеленим, малиновим, чорним і чорно-червоним) відрізнялися полки і навіть сотні Запорізької дивізії Армії

Мал. 6. Отаман О. Волох у шапці з червоним шликом.

УНР (Авраменко 258). Шапки з червоними шликами були поширені серед солдатів Дніпровських дивізій і Козятинської запасної бригади, частина з яких була передана до складу Галицької армії (Тинченко 1919 125).

Як не дивно, в Галичині навіть до візиту гостей з Наддніпрянщини існували подібні уявлення про «козацький одяг». Так, з питанням обмундирування зустрілися в листопаді 1918 р. прикарпатські загоны самооборони («кінна польова поліція»): «*У Стрию ми довгий час носили австрійські уніформи, бо українських ще не було. (...) Такі чудернацькі уніформи, які ми носили, аж ніяк не підходили для кінної поліції, яка йде на села в службових справах. (...) Я висловив свою думку, що найкраще для нашого кінного відділу надавався б козацький стрій, а особливо зимою. Він додавав би поваги і в такому одязі тепло було б. Ми мали досить російських шинелів, а шапки – хлопці самі покупляли у кушнірів, попереробляли їх, додаючи сині верхи з довгими шликами та з жовтими китицями*».

Мал. 7. П. Дяченко, командир «чорношличників», у шапці з довгим чорним шликом, чорному жупані, чорних широких шароварах.

Українське населення Прикарпаття при цьому «не знало, що це за частина їде. Однак інтуїтивно відчувало своїх побратимів, тому, вітаючи, й кричало «Слава Україні!», «Слава українському козацтву!»». Виразний український вигляд «поліції» змусив одного місцевого юнака принести «справжню українську шаблю і кинджал», залишені в 1915 р. російським козаком (Бігун 190–192).

В. Прохода, наслідуючи «вигляд запорожця», одягнувся у «сірий довгий жупан, що був пошитий з австрійської шинелі, а на голову взяв сиву шапку заломлену по козацьки назад». При цьому його приймали за свого й солдати Червоної армії, частина з яких (ймовірно, колишні вояки загону отамана Волоха) також носили жупани та шапки з червоними шликами (Прохода 368–369). В ситуації воєнної анархії революційних часів самі «козацькі» елементи одягу не завжди однозначно свідчили про державно-політичну належність війська. Так, Н. Авраменко описує епізод з боїв літа 1919 р., коли з'ясувалося, що у ймовірно радянському військовому

загоні «командують і говорять по-руськом», але «єсть такі, що мають шапки зі шликами і говорять по-українськом» (Авраменко 305). За спогадами Володимира Сосюра, ідентифікаторами слугували не лише шлики на шапках (які «волохівцям» після переходу на бік Червоної армії довелося зірвати), а й зачіски-оселедці (Сосюра 135).

Одне з більш довговічних військових формувань революційного періоду, 2-й Запорізький курінь, згодом – Полк «Чорних Запорожців» (або «Чорношличників»), також використовував оригінальний одяг «козацького» зразку. В грудні 1918 – січні 1919 р. «запорожці» одягнулися у одноманітні форми, що включали «чорні каракулеві шапки у старшин і підстаршин, смушкові – в козаків, усі з чорними шликами. Ясно-сірі черкески, під сподом – чорні жупани і чорні штани» (за Н. Авраменком, це були «широкі штани»), проте з часом переодягнулися в елементи одностроїв польської та американської армій, що за проектом командира Петра Дяченка 1920 р. мали бути замінені на «жупани кінного зразка чорного сукна» (Авраменко 320; Дяченко 35; Монкевич 14; Руккас 432). Якщо не вистачало чорних жупанів, в якості одягу міг згодитися і фрак – такий курйозний випадок описав Н. Авраменко (Авраменко 340). «Чорношличники» не переставали користуватися характерними головними уборами – в 1920 р. ще була «на кожному шапка з чорним шликом» (Сім'янців 119). Історик і ветеран Галицької армії Лев Шанковський описував головний убір полку як «козацьку шапку з довжелезним козацьким шликом, для командного складу обрамованим срібними чи золотими нашивками» (Дяченко 303) (Мал. 7). Командувач Галицької армії Михайло Омелянович-Павленко наводить враження, отримані від спостереження за участю «чорношличників» у бою: «Це був правдивий виліт соколів. Козаки в усьому чорному, з летючими в повітрі довгими шликами викликали серед ворога переполох», а Л. Шанковський припускав, що «галайкання» шликів було «можливо, перейняте їхніми предками у степових народів». Цікаво, що анонімому автору некролога Віктора Дяченка в часопису «Батьківщина» його брат Петро скоріше нагадував командира пандурів часів Марії Терезії, Франца фон дер Тренка: «Тренк і його

№2(ч.2) (2020)

полк мали подібний одяг як і полк Чорних Запорожців, з тією різницею, що полк пандурів мав одяг і шапки зі шликами червоної, а Чорні Запорожці – чорної барви» (Дяченко 229, 303, 322) (Мал. 8) («Baron Franz»).

Яскравий опис одного з самочинно сформованих військових формувань, «Запорізької січі» отамана Юхима Божка подає Микола Аркас (онук): «Отаман Божко (...) одягнений був у черкеску з закинутим за плечі башиком. На його голові височіла смушева шапка-папах з довжелезним малиновим шликом; високі, жовтої шкіри, чоботи доповнювали його одяг» (Аркас 112). Олександр Удовиченко запам'ятав отамана дещо інакше: «у синьому жупані й смушковій шапці, з червоним верхом; на одній нозі чобіт, а на другій – пантофель³; збоку мав запорізьку шаблю» (Удовиченко 74) (Мал. 9, 10). Не менш видовишно вдягалися і члени «Запорізької Січі»: «На курінні отамані був довгий зелений жупан, червоний кунтуш і пояс, що обабіч спускався золотою торочкою до колін, червоні ж шаровари, заправлені жовті чоботи, на шапці – зелений шлик з срібною китицею, яка перед тим, мабуть, приоздобляла перев'язь порт'єр у панських покоях; з-за пояса виглядав кинджал і наган, а при боці з брязкотом волочилась (...) карабеля, якою рубати можна було тільки, коли вхопити її дворуч. Все воїнство, що згуртувалось коло свого начальства, одягнене було так пістряво, що мерехтіло в очах. Сотник Тобілевич тут же констатував, що добра половина цього букету була одягнена в реквізит трупи його батька, Миколи Карповича Садовського. Саме на цей реквізит, перед місяцем, вольниця Божка учинила молодецький „нальот“ з метою як слід приодягтися» (Аркас 112); «жупани різноманітного покрою й кольору, смушкові чорні, або сиві, шапки, з невеликими шликами, жупани оперезані червоними, або зеленими поясами, деякі з козаків мали шаблі при боці. Матеріал жупанів зраджував його походження: канани, оббивка і тому подібне... Кожний з цих опереткових „запорожців“ намагався підкреслити своєю поведінкою й войовничою поставою, що вони належать до особливого війська запорізького й тому ставилися до такої досить обдертих вояків нашої групи скептично і з погордою» (Удовиченко 27).

Мал. 8. Ф. фон дер Тренк пензля Ф. Файльгаммера. 1880 р.

Можна помітити цікавий парадокс: в той час як козаки «Запорізької Січі», ймовірно, в тому числі завдяки зовнішньому вигляду, з почуттям вищості дивилися на «регулярщину», армійські старшини виражають не менше презирство до «запорожців» через їх «пістрявий», «оперетковий» вигляд, спричинений носінням псевдокозацького одягу.

³ Не заради епатажу – Ю. Божко мав ушкоджену ногу (Удовиченко 74).

Мал. 9. Отаман «Запорізької Січі» Ю. Божко. 1919 р.

Отаман одягнений у жупан оригінального крою, підперезаний кушаком, широкі шаровари, на голові носить чорну каракулеву шапка зі шликом. Ще одним «козацьким» елементом його спорядження є старовинна шабля.

Загони Вільного козацтва, як правило, носили шапки зі шликами, різноманітні жупани/чумарки або черкески, вишиванки, шаровари і широкі пояси з матерії. Лише деякі з них запровадили уніформований одяг для всього підрозділу, як це було у випадку гайдамаків Хорольського повіту на Полтавщині (вони носили одноманітний одяг, що включав сині жупани, червоні штани, хутряну шапку з червоним верхом) чи вільних козаків Уманського повіту Київщини (чорні жупани і штани, червоні пояси, сива шапка з червоним шликом) (Тинченко *Новітні запорожці* 99). «Козацькі» елементи

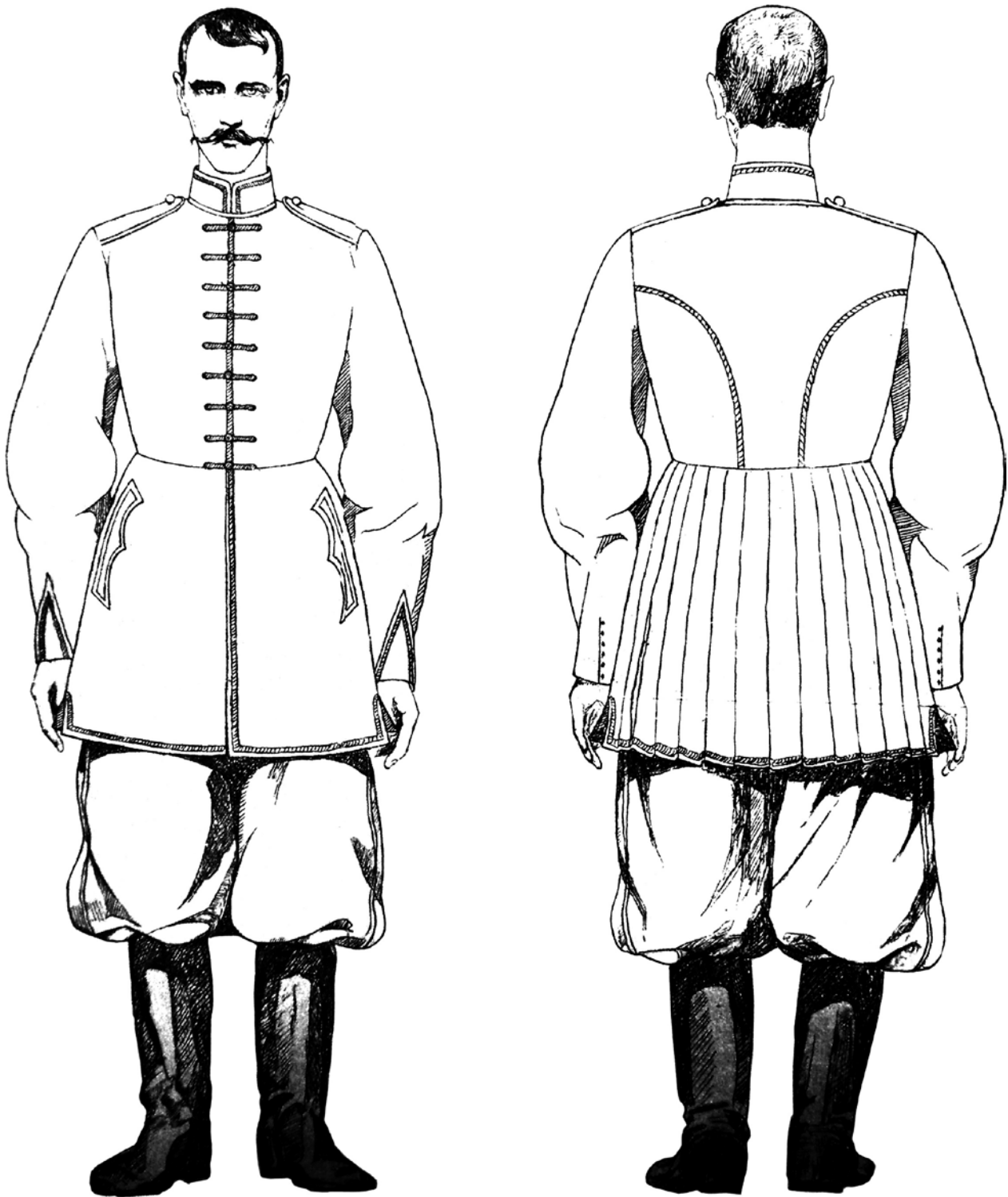
одягу робили службу в Вільному козацтві привабливою – за свідченням П. Скоропадського, «селянська молодь, та й старші охоче приставали до козаків заради шапок з китицями і жупанів» (Скоропадський 167).

Хоч би як «козацькі» елементи військового одягу не свідчили про національну належність вояків, державі і верховному командуванню необхідно було запровадити одноманітні однострої для всієї армії. Окрім «національних традицій», важливе значення для вироблення і запровадження зразків уніформ мали актуальні потреби війська та економічні можливості держави. Відповідно у першому наказі Генерального секретаря військових справ С. Петлюри від 17 (30) грудня 1917 р., що стосувався однострою української армії, йшла мова лише про нові знаки розрізнення старшин і підстаршин (Тинченко *Новітні запорожці* 28, 32, 39). У ході чергової реформи обмундирування наказом військового міністра Олександра Жуковського 1 квітня 1918 р. було запроваджено вже елементи уніформ: кашкет англійського зразка, френч англійського крою, штани крою галіфе (Тинченко *Новітні запорожці* 58–60; Пінак та Чмир 39) – нічого з цього не нагадувало «козацькі традиції», окрім «сивої зі шликом кольору відповідно роду зброї» шапки. Останній елемент затверджено, вочевидь, зважаючи на широке самовільне використання шапок зі шликами українськими вояками, що із «національної традиції» переросло у справжню традицію новітнього українського війська. Хоча, за висловом В. Петріва, «самі тільки шапки не були ще одностроєм» (Петрів 455), головний убір все ж доволі ефективно дозволяє відрізнити на полі бою свого від чужого.

Спокійний період існування Української Держави П. Скоропадського дозволив здійснити кілька експериментів з військовою уніформою. Уже через кілька днів після перевороту була створена комісія з вироблення форми одягу для армії. З розробки форми одягу власного конвою гетьмана розпочалася нова реформа одностроїв української армії, реалізована лише частково. Форма мала яскраво виражений «козацький» вигляд: захисного кольору жупан з коміром-стійкою, з кулястими гудзиками, що застібалися на петлі зі шнура, з рукавами, що звужувалися до манжетів, та широким подолом,

Мал. 10. Отаман Ю. Божко. 1919 р. Зовнішній вигляд відтворено на підставі словесного опису М. Аркаса.
Малюнок А. Папакіна.

Мал. 11. «Уніформа для Штаба і Конвоя Ясновельможного Пана Гетьмана». 1918 р. ЦДАВО України.

що збирався складками на поясі ззаду; сіро-сині широкі штани; шапка-«мазепинка» (з розрізом спереду) з чорного хутра з султаном (Тинченко *Війська* 80, 82, 83) (Мал. 11). У гетьманській армії був відроджений проєкт формування сердюків – гвардії гетьмана. Уніформа для Лубенського

Сердюцького кінно-козацького полку, запроваджена 21 серпня 1918 р., передбачала подібного крою жупан, кушак (проте не «козацький», а «згідно наказу по Воєн. відомству Ч. 186 – 1859 року»), парадну білу смушкову шапку з вирізом і султаном, а також лядунку (Тинченко *Війська*

№2(ч.2) (2020)

83–88) (Мал. 12) («Гетьман П.Скоропадський»); подібним, але без «козацьких» головних уборів, був і однострій Сердюцької дивізії (Тинченко *Війська* 93–94). Однак запроваджена тоді звичайна армійська уніформа не мала жодного натяку на козаччину.

Невдовзі після встановлення у Києві влади Директорії з'явився наказ Ч. 28 від 8 січня 1919 р., яким запроваджено нову уніформу українського республіканського війська (Тинченко 1919 112–113; Пінак та Чмир 302–303; Папакін 16, 18). Похідна форма, зокрема, включала сіру шапку зі шликом і «жупан сивого сукна (зразок Сірої дивізії)», а парадна – «шапку чорного барашку, з сукняною вставкою (...) з білим султаном, з кокардою під ним», «синій жупан історичний (...) шаровари козацькі широкі і у всіх червоні» (Мал. 13). Незважаючи на непрактичність парадного однострою, а також бойові дії, що невдовзі змусили українське військо і владу залишити столицю, вони зафіксовані на фотографіях (Мал. 14), а деякі елементи цих одностроїв (шапка зі шликом і султаном) використовувалися у 2-му кінному імені гетьмана Мазепи полку навіть у 1920 р. (Тинченко *Армія* 80). Наступне реформування армійського однострою (наказ Ч. 276 від 24 квітня 1919) запровадило замість «козацьких» елементів кашкети і кітелі англійського зразка, а штани отримали крій «полугаліфе з легким бриджем» (Пінак та Чмир 309). Довгий верхній одяг, що нагадував козацький чи селянський і відомий під назвами «чемерки»/«чумарки» та «жупани», використовувався багатьма військовими формуваннями 1917–1918 рр. і врешті був легітимізований в армійській уніформі УНР. Шинель «з сірого сукна покрою чумарки» була єдиною згадкою про «традиції» в наказі Ч. 276 (Мал. 15). Проте й вона наступним наказом, що стосувався уніформ, Ч. 32 від 30 червня 1919 р., була замінена на звичайну шинель (Пінак та Чмир 311). Щоправда, боротися з поширенням смушкових шапок зі шликами було годі – 25 серпня 1919 р. наказом Ч. 142 тогочасного військового міністра УНР В. Петріва (самого любителя шликів і «одягу реєстровиків») було узаконено й упорядковано носіння «мазепинок» з короткими шликами серед вояків Запорізької групи (Тинченко 1919 142). Як зазначалося в преамбулі до наказу, робилося це лише «в пошану нашого бувшого славетного Запорізько-Гайдамацького війська,

Мал. 12. Старшина Лубенського Сердюцького кінно-козацького полку. 1918 р.

Мал. 13. Козак Армії УНР в парадному однострої, передбаченому наказом Ч.28 від 8 січня 1919 р.
Реконструкція за описом у наказі та фотографіями. Малюнок А. Папакіна.

№2(ч.2) (2020)

(...)наших прадідів і дідів, котрі ще в XVII віці билися за незалежність своєї батьківщини, в пошану не забуваємо традицій цих Гайдамаків» (Пінак та Чмир 182). Відтак у кінноті Армії УНР був узаконений один з двох різновидів «козацьких» шапок – «мазепинка» (хутряна) з коротким шликом, в той час як неформально продовжували використовуватися і різноманітні смушкові шапки і папахи з пришитими шликами різної довжини (Мал. 16). Українські роз'їзди здалеку впізнавали власну кінноту саме завдяки шапкам зі шликами (Науменко 169).

Інші «мазепинки» (зразка УСС) використовувалися і врешті були затверджені в збройних силах Західно-Української Народної Республіки. Розпоряд Державного секретаріату військових справ Західної області УНР від 22 квітня 1919 р. робив «мазепинку» єдиним головним убором Галицької армії. В тому ж документі згадується «жупан», проте лише в якості одягу капеланів («духівників») (Чмир та ін. 31). Водночас, використання «мазепинок» через неможливість їх масового пошиття в воєнних умовах не стало широким, у Галицькій армії продовжували користуватися австрійськими кепі і круглими кашкетами з дашками, які тут називали «петлюрівками». Останні прийшли на заміну «мазепинкам» після переходу Галицькою армією на Наддніпрянщину, а розпорядом від 18 серпня 1919 р. «мазепинки» були повністю скасовані. Вже сам намір скасувати «мазепинки» призвів до протестів, проте не через «козацьку» конотацію, а через відмову від самобутності – «мазепинка» була оригінальним головним убором, на відміну від круглого кашкету (Чмир та ін. 43–44).

У 1920 р. «козацькі традиції» стали жертвою практичності і сучасності у вигляді одностроїв. Видозмінені новими наказами армійські уніформи не включали більше ані жупанів чи чумарок, ані широких штанів, ані шапок зі шликами (Руккас 421–431; Пінак та Чмир 197–209). Лише в кінних полках, що входили до Окремої кінної дивізії Армії УНР, наказом № 27 від 27 серпня 1920 р. спробували запровадити різнокольорові (у полкових кольорах) жупани і пояси, чорні смушкові шапки з кольоровими верхами і червоні штани, проте свідчень про втілення положень наказу в життя немає (Руккас 431). Водночас, слід наголосити, що намагання

Мал. 14. Сотник Федір Тимченко в парадному жупані і хутряній мазепинці зі шликом, встановленими наказом Ч.28 від 8 січня 1919 р.

залишити чи навіть повернути до війська жупани і шапки зі шликами обґрунтовувалися в той час не стільки «козацькими традиціями», скільки існуванням «традиційної форми» – тобто одягу, в якому вояки кінних полків ходили в попередній період. Саме таку причину вказував П. Дяченко, коли просив начальника дивізії дістати згоду в командування на пошив однострою для «Чорних Запорожців», куди би увійшли жупани, шапки «чорного смушка з чорним шликом», і «мантель українського кінного зразка (шинель покрою чумарки? – А.П.)» (Руккас 431–432). Вже на інтернуванні, у листопаді 1921 р. у проєкті одностроїв для Окремої кінної дивізії знову були наявні синій жупан «зі складками» та смушкова шапка «старо-козацького зразка» зі шликом (Руккас 433) (Мал. 17).

Отже, незважаючи на те, що «козацькі» речі були популярними переважно у самочинно утворених військових формуваннях з власними увявленнями про «національні традиції» та

Мал. 15. Зразок шинелі покрою чумарки. Малюнок до наказу від 24 квітня 1919 р. ЦДАВО України.

а

б

Мал. 16. (а) – Старшини Запорізької групи Армії УНР. 1919 р. Ліворуч – старшина у чорній «мазепинці» з коротким шликом, праворуч – старшина в кудлатій папасі з довгим шликом. (б) – Полковник А. Долуд (ліворуч) і генерал-хорунжий А. Гулий-Гуленко у хутряних «мазепинках». Листопад 1920 р.

Мал. 17. Гуртковий 1-го Лубенського Максима Залізняка полку. Однострій за проектом кінця листопада 1921 р.
Реконструкція за описом у наказі. Малюнок А. Папакіна.

серед Вільного козацтва, «історичні жупани» і «козацькі шаровари» потрапляли також до офіційних наказів про армійську і іншу уніформу Української Держави та УНР. В період революції 1917–1921 рр. виділилися такі основні компоненти «козацького одягу», як шапки зі шликами, жупани і чумарки, широкі штани та пояси-кушаки. Водночас, ці речі не використовувалися козаками XVII і більшої частини XVIII ст., відтак вояки періоду Української

революції «відтворювали» в одязі лише власні уявлення про козацтво. Псевдокозацькі речі були покликані виразити належність до українського війська, легітимізувати давність існування української модерної нації та прищепити «традиції» шляхом поширення цих стилізацій під давні предмети гардеробу в середовищі військовиків і закріплення за представниками військових формувань образу козака – борця за українську націю.

Бібліографія

- “Baron Franz von der Trenck.” *Alchetron*, 03 Mart 2018, alchetron.com/Baron-Franz-von-der-Trenck. Accessed 25 August 2020.
- “The german occupation of Ukraine, March-November 1918.” *Imperial War Museums*, www.iwm.org.uk/collections/item/object/205284160. Accessed 25 August 2020.
- Абросимова, С. В. “Особистість і талант Дмитра Яворницького: самооцінка вченого.” *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*, вип. 8, 2010, с. 5–25.
- Авраменко, Н. *Спомини запорожця*. Київ: Темпора, 2007.
- Альбом костюмированного бала в Зимнем дворце в феврале 1903 года*. Санкт-Петербург: Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1904.
- Аркас, М.М. “У гостях в отамана Божка.” *Календар Українського народного союзу на 1965 рік*, Джерсі-Сіті: Свобода, 1965, с. 111–114.
- Бігун, С. “Як ми воювали за Австрію, а як за Україну.” *За Державність. Матеріали до Історії Війська Українського*, № 10, 1964, с. 179–195.
- Бутович, М. “Формування сірої дивізії у Володимирі-Волинському.” *За державність. Матеріали до Історії Війська Українського*, № 11, 1966, с. 18–42.
- “Гетьман П. Скоропадський оглядає у Києві стрій української Сірожупанної дивізії. Фото. 1918 р. Фрагмент.” *Віртуальний музей УНР*, iu.ua/32931059. Дата звернення 25 Серпня 2020.
- Гобсбаум, Е. та Т. Рейнджер, ред. *Винайдення традиції*. Перекладено М. Климчуком, Київ: Ніка-Центр, 2005.
- Дубрівний, П. “Сірожупанники (Перша Українська Стрілецько-Козацька Дивізія).” *За Державність. Матеріали до Історії Війська Українського*, № 10, 1964, с. 38–78.
- Дяченко, П.Г. *Чорні Запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних Запорожців Армії УНР*. Київ: Стікс, 2010.
- Зелінський, В. *Синьожупанники*. Берлін, 1938.
- “Командир куреня ім. Я. Кармелюка полковник Ігор Троцький (посередині), із своїми помічниками командиром 2-ї сотні Володимиром Рідченком та командиром 1-ї сотні Павлом Гарячим. Фото зроблене в Умані, ймовірно в кінці зими 1918 року.” *Віртуальний музей УНР*, iu.ua/42229042. Дата звернення 25 Серпня 2020.
- Лазарович, М. *Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба*. Тернопіль: Джура, 2016.
- Монкевич, Б. *Чорні Запорожці. Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорожців*. Львів: Добра книжка, 1929.
- Монолатій, І. *Українські легіонери. Формування та бойовий шлях Українських Січових Стрільців, 1914–1918 рр.* Київ: Темпора, 2008.

- Музичук, С. “Шапка-мазепинка.” *Однострій*, № 9, 2009, с. 7–8, 24–25.
- Науменко, Ю. “Моя служба в 5 Херсонській стрілецькій дивізії.” *За Державність. Матеріали до Історії Війська Українського*, № 7, 1937, с. 165–180.
- Омельченко, Т. “Мої спогади про Синіх.” *За Державність. Матеріали до Історії Війська Українського*, № 7, 1937, с. 57–67.
- Папакін, А. “Наказ про уніформу Армії УНР Ч. 28 від 8 січня 1919 р.” *Стрій*, № 1, 2019, с. 15–18.
- Петрів, В. *Військово-історичні праці. Спомини*. Київ: Поліграфкнига, 2002.
- Пінак, Є. та М. Чмир. *Військо Української революції 1917–1921 років*. Харків: КСД, 2017.
- Прохода, В. *Записки непокірливого*. Кн. 1. В Україні. Торонто: Пробоєм, 1967.
- Руккас, А.О. «Разом з польським військом»: *Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа)*. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2013.
- Сварник, Г. та А. Фелонюк, упоряд. *Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси*. Львів: Літературна Агенція «Піраміда», 2009.
- Скоропадський, П. *Спомини: кінець 1917 – грудень 1918 року*. Ред. Ю. Терещенко, Київ: Темпора, 2019.
- Сосюра, В. *Третя рота*. Київ: Радянський письменник, 1988.
- Тинченко, Я. *Армії України 1917–1920 гг.* Москва: Восточный горизонт, 2002.
- Тинченко, Я. “Синьожупанники: нові дані щодо знаків розрізнення.” *Однострій*, № 9, 2009, с. 9–11.
- Тинченко, Я. *Новітні запорожці. Війська Центральної ради, березень 1917 – квітень 1918*. Київ: Темпора, 2010.
- Тинченко, Я. *Війська Ясновельможного Пана Гетьмана. Армія Української Держави, травень – грудень 1918 р.* Київ: Темпора, 2014.
- Тинченко, Я. *1919 рік. Дієва армія УНР, листопад 1918 – листопад 1919 р.* Київ: Темпора, 2017.
- Сім'янців, В.В. “Зимовому поході.” *За Державність. Матеріали до Історії Війська Українського*, №10, 1964, с. 108–128.
- Удовиченко, О. *Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. Рік 1919*. Нью Йорк: Червона Калина, 1971.
- Чмир, М. та ін. *Галицька армія, 1918–1920*. Рівне: Видавець Олег Зень, 2008.
- Шаталов, Денис. “Уявлення про козацьку зовнішність кінця XVIII – середини XIX ст.: тексти, графіка та повсякденні уявлення. Частина 1. Гетьманщина.” *Historians*, 25 Липня 2017, www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2246-denis-shatalov-uyavlennya-pro-kozatsku-zovnishnist-kintsya-xviii-seredini-khikh-st-teksti-grafika-ta-povsyakdenni-uyavlennya-chastina-1-getmanshchina. Дата звернення 25 Серпня 2020; Шаталов, Денис. “Уявлення про козацьку зовнішність кінця XVIII – середини XIX ст.: тексти, графіка та повсякденні уявлення. Частина 2. Слобідські козаки. Запорожці.” *Historians*, 2 Серпня 2017, www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2251-denis-shatalov-uyavlennya-pro-kozatsku-zovnishnist-kintsya-xviii-seredini-khikh-st-teksti-grafika-ta-povsyakdenni-uyavlennya-chastina-2-clobidski-kozaki-zaporozhtsi. Дата звернення 25 Серпня 2020; Шаталов, Денис. “Уявлення про козацьку зовнішність кінця XVIII – середини XIX ст.: тексти, графіка та повсякденні уявлення. Частина 3. Художнє бачення.” *Historians*, 9 Серпня 2017, www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2254-denis-shatalov-uyavlennya-pro-kozatsku-zovnishnist-kintsya-xviii-seredini-khikh-st-teksti-grafika-ta-povsyakdenni-uyavlennya-chastina-3-khudozhnebachennya. Дата звернення 25 Серпня 2020.
- Эварницкий, Д.И., текст. С.И. Васильковский и Н.С. Самокиш, рисунки. *Из украинской старины*. Санкт-Петербург: Изд. А. Ф. Маркса, 1900.

